

धातुसूक्ष्माणि

आत्मनेपदीयधातुः

‘सेव्’ धातुः, लट्टलकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सेवते	सेवेते	सेवन्ते
मध्यमपुरुषः	सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे
उत्तमपुरुषः	सेवे	सेवावहे	सेवामहे

‘सेव्’ धातुः, लोट्टलकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सेवताम्	सेवेताम्	सेवन्ताम्
मध्यमपुरुषः	सेवस्व	सेवेथाम्	सेवध्वम्
उत्तमपुरुषः	सेवै	सेवावहै	सेवामहै

‘सेव्’ धातुः, लड्डलकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	असेवत	असेवेताम्	असेवन्त
मध्यमपुरुषः	असेवथा:	असेवेथाम्	असेवध्वम्
उत्तमपुरुषः	असेवे	असेवावहि	असेवामहि

‘सेव्’ धातुः, विधिलिङ्

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सेवेत	सेवेयाताम्	सेवेन्
मध्यमपुरुषः	सेवेथा:	सेवेयाथाम्	सेवेध्यम्
उत्तमपुरुषः	सेवेय	सेवेवहि	सेवेमहि

‘सेव्’ धातुः लृट्टलकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते
मध्यमपुरुषः	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे
उत्तमपुरुषः	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे

अन्यः आत्मनेपदीयधातवः इत्थमेव भविष्यन्ति।

परस्मैपदीयधातुः

‘पच्’ धातुः, लट्टलकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचति	पचतः	पचन्ति
मध्यमपुरुषः	पचसि	पचथः	पचथ
उत्तमपुरुषः	पचामि	पचावः	पचामः

‘पच्’ धातुः, लोट्टलकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचतु	पचताम्	पचन्तु
मध्यमपुरुषः	पच	पचतम्	पचत
उत्तमपुरुषः	पचानि	पचाव	पचाम

‘पच्’ धातुः लड्डलकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपचत्	अपचताम्	अपचन्
मध्यमपुरुषः	अपचः	अपचतम्	अपचत
उत्तमपुरुषः	अपचम्	अपचाव	अपचाम

‘पच्’ धातुः, विधिलिङ्

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचेत्	पचेताम्	पचेयुः
मध्यमपुरुषः	पचे:	पचेतम्	पचेत
उत्तमपुरुषः	पचेयम्	पचेव	पचेम

‘पच्’ धातुः, लृट्टलकार

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पक्ष्यति	पक्ष्यतः	पक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पक्ष्यसि	पक्ष्यथः	पक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	पक्ष्यामि	पक्ष्यावः	पक्ष्यामः

अन्यः परस्मैपदीयधातवः इत्थमेव भविष्यन्ति।

अपठितांश-अवबोधनम्

1. आतङ्कवादः आधुनिकविश्वस्य गुरुतमा समस्या अस्ति । संसारस्य प्रत्येकं देशः आतङ्कवादेन येन केन प्रकारेण पीडितः अस्ति । आतङ्कवादस्य विनाशलीला विश्वम् ग्रसितुं तत्परा अस्ति । आतङ्कवादेन विश्वस्य अनेकानि क्षेत्राणि रक्तविलिमानि सन्ति । अनेके निर्देशाः जनाः प्राणान् अत्यजन् । महिलाः विधवाः जाताः, बालाश्च अनाथाः अभवन् । सर्वशक्तिमान् अमेरिका देशोऽपि अनेन सन्तासः अस्ति । भारतं तु आतङ्कवादेन अनेकैः वर्षैः पीडितः वर्तते । अतङ्कवादे तु ते एव जनाः सम्मिलिताः सन्ति ये स्वार्थपूर्तिम् इच्छन्ति । प्रयत्नाः समाधेयाः अन्यथा एषा समस्या सुरसामुखम् इव प्रतिदिनं वृद्धिं यास्यति ।

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. आधुनिकविश्वस्य गुरुतमा समस्या का?
- ख. कीदृशैः देशैः मिलित्वा आतङ्कवादस्य विनाशाय प्रयत्नाः समाधेयाः?
- ग. कः आतङ्कवादेन अनेकभ्यः वर्षेभ्यः पीडितः?
- घ. एषा समस्या कीदृशम् वृद्धिं यास्यति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. आतङ्कवादे कीदृशाः जनाः सम्मिलिताः?
- ख. आतङ्कवादेन महिलानां बालानां च का दशा अभवत्?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरं लिखत -

- क. 'देशोऽपि' पदस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत ।
- ख. 'शान्तेः' इति पदस्य किं विलोमपदम् अत्र प्रयुक्तम्?
- ग. 'अनेकभ्यः वर्षेभ्यः' इति पदयोः किं विशेषणं पदम्?
- घ. 'द्रष्टुम्' इति पदे कः प्रत्ययः?

4. उचितशीर्षकं लिखत ।

2. अस्ति गङ्गाकूले कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्रासीत् हरस्वामी नाम तीर्थार्थी कश्चित् तापसः । सः भिक्षाटनो विप्रः गङ्गातीरे कृताश्रमः तपसः समुक्तर्थात् लोकानां विशेषेण गौरवास्पदम् अभूत् । कदाचित् तं भिक्षाविनिर्गतं दूरात् दृष्ट्वा कश्चित् तदगुणासहिष्णुः खलो जनमध्यात् जगाद्-यूयं कच्चित् जानीथ, अयं कीदृग् कपटतापसः? अनेनैव अमुस्मिन् नगरे सर्वे शिशावो भक्षिताः । सत्यं सच्चरितावलोकेन जनितविद्वेषा दुर्जनाः प्रायेण सतां मिथ्यापवादं ददति ।

उपर्युक्तं गद्यांशम् आश्रित्य अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तरं लिखत-

- क. कुसुमपुरं नाम नगरं कुत्र अस्ति?
- ख. तापसस्य किं नाम आसीत्?
- ग. कः लोकानां गौरवास्पदम् अभूत्?
- घ. खलः जनमध्यात् किम् उक्तवान्?
- ङ. के सतां मिथ्यापवादं ददति?

3. विद्युत् आधुनिकविज्ञानस्य महत्तमाविष्कारः। अनया तान्युपयोगीनि सुखप्रदानि च उपकरणानि दत्तानि येषां कल्पनापि कस्यापि मनसि नागता आसीत्। इयमद्भुतशक्तिः अस्माकं जीवनस्य कृते एतावदपेक्षिता भविष्यतीति केन विदितं तदानीम्। क्षणार्थेन विद्युद्दीपैः अन्धतमसेऽपि देदीप्यमानः प्रकाशो भवति कतिपयैरेव क्षणौर्विद्युदव्यजनैस्तापोपशमो भवति विद्युत्तापकेन च शीतोपशान्तिर्जायते।

उपर्युक्तं गद्यांशमाश्रित्य अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तरं लिखत -

- क. आधुनिकविज्ञानस्य महत्तमाविष्कारस्य नाम लिखत?
- ख. उपयोगीनि सुखप्रदानि च उपकरणानि क्या दत्तानि?
- ग. का अद्भुतशक्तिः?
- घ. क्षणार्थेन कैः अन्धतमसेऽपि देदीप्यमानः प्रकाशो भवति?
- ड. कैः तापोपशमो भवति?
- च. गद्यांशस्य शीर्षकं निर्दिशत?

4. वसुन्धरायां प्रायः चतुर्षु त्रयो भागाः जलेन व्यासाः। इह जगति सर्वेषु पदार्थनिव्ययेषु आप एव चराचराणामत्यन्तोपकाराय कल्पन्त इति सुव्यक्तमेव सर्वेषाम्। अतएव 'आपो व सर्वा देवताः' इत्यादि श्रुतिवचनैः देवतारूपेण निर्दिष्टासु अप्स्वेव सर्वं प्रतिष्ठितमिति आम्नायते। अनुदिवसं सम्योपासनव्यापृतैरास्तिकैः सम्मन्त्रपूताभिरद्विरेव आत्मनः शुद्धिः सम्पाद्यते। सृष्टस्य चराचरात्मकस्य जगतः ह्याप एव प्रथमकारणमिति 'अप एव सर्वादौ' इत्यादिना अवगम्यते।

उपर्युक्तं गद्यांशम् आश्रित्य अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तरं लिखत-

- क. वसुन्धरायां कृति भागाः जलेन व्यासाः?
- ख. अनुदिवसम् आस्तिकैः केन आत्मनः शुद्धिः सम्पाद्यते?
- ग. जगतः प्रथमं कारणं जलमेव इति क्या उक्त्या अवगम्यते?
- घ. जलं देवतारूपेण निर्दिष्यमानं श्रुतिवचनं किम्?
- ड. जगति पदार्थाः कुतः कल्पन्ते?
- च. गद्यांशस्य शीर्षकं निर्दिशत?

5. अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम्। तस्य समीपे अनेकशाखासनाथः अतिधनतरपत्रच्छन्नो न्यग्रोधपादपोऽस्ति। तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजो अनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म। स तत्र निहितदुर्गरचनः सपरिजनः कालं नयति स्म। तथा अन्यः अरिमर्दनो नाम ऊलूकराजो असङ्घुयोलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः प्रतिवसति स्म। स च रात्रौ अभ्येत्य सदैव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात् परिभ्रमति। पूर्वविधिवशाद् यं कञ्चिद् वायसं समासादयति तं व्यापाद्य एवं नित्याभिगमनाच्च शनैः शनैः न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन निर्वायसं कृतम्।

उपर्युक्तं गद्यांशम् आश्रित्य अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- क. नगरस्य नाम किमासीत्?
- ख. न्यग्रोधपादपः कथम् अस्ति?
- ग. वायसानाम् ऊलूकानां च राजानौ कौ आस्ताम्?
- घ. अरिमर्दनः रात्रौ कुत्र परिभ्रमति स्म?
- ड. न्यग्रोधपादपः निर्वायसः कथं संवृत्तः?

6. इह संसारे यानि गुरुणि कार्याणि तानि बुद्धिमद्भिरेव कृतानि न कदापि जडमतिभिः। पुरा आधुनिके वा युगे यानि सारभूतानि वैज्ञानिकानि वा कार्याणि दृश्यन्ते तानि सर्वाण्यपि बुद्धिमद्भिः विज्ञानवेतृभिरेव सम्पादितानि। कस्यचिदपि कार्यस्य सम्पादने बुद्धिरेव प्रधानभूतं विद्यते मानवानाम्।

अत्र का नाम बुद्धिः? तत्रोच्यते- बुद्धिर्बोधनात्, यया बलाद् विषया समवबोध्यन्ते ज्ञायन्ते सा बुद्धिः, बुध्यते अनेनेति व्यत्पत्तेः। बुद्धिर्हि ज्ञानात्मिका शक्तिविशेषा। बुद्धिमान् हि यस्मिन् कस्मिन् वापि विषये पदमाधते तस्मिन्नेव विषये स्वबुद्धिचमत्कारं प्रदर्शयति। सत्यमेतत्, किन्तु नायं सावित्रिको नियमः। कस्मिंश्चिद् विषये निपुणतरोऽपि कश्चित् विषयान्तरे जाड्यं प्रदर्शयति। कश्चित् छात्रः गणितविषये मन्दोऽपि भाषायाम् अतिमेधावी विलोक्यते। अतः व्यक्तिभेदात् बुद्धिभेदा अपि जायन्ते। स च बुद्धिभेदः कर्मानुबन्धी भवति। बुद्धयस्तावत् त्रिविधा दृश्यन्ते-बोधात्मिका, प्रेरणात्मिका, उभयात्मिका च। तासु बोधात्मिका सामान्या, प्रेरणात्मिका च विशिष्टा, उभयात्मिका हि बुद्धिः सदा फलवती भवति। बुद्धिर्हि ज्ञापयति खलु यथार्थं तत्त्वम्। बुद्धिर्हि तावत् ज्ञानस्य साधनं, ज्ञानस्योपकरणम्।

आधुनिके युगे यानि नूतनानि आविष्काराणि-टेलीग्राफ-टेलीफोन-रेडियो-एक्सरे-टेलीवीजन-वायरलेस-एरोलेन-रेलवे-टैंक-टारपीडो-राकेटारीनि सन्ति तानि सर्वाणि मनुष्यबुद्ध्यैव निष्पादितानि सन्ति। अद्य मानवः स्वबुद्धिबलेनैव चन्द्रलोकं जिगमिषति। अतः एतत्रिविवादं यत् मानवस्य प्रज्ञैव चक्षुः बुद्धिरेव बाहू इति। स बाहुभ्यामसाध्यमपि कार्यं स्वबुद्ध्या सम्पादयति। इति दिक्। उपर्युक्तं गद्यांशम् आश्रित्य अथोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. इह संसारे गुरुणि कार्याणि केन कृतानि?
- ख. कस्यचिदपि कार्यस्य सम्पादने कः प्रधानभूतसाधनं भवति?
- ग. बुद्ध्यः कति विधा: दृश्यन्ते?
- घ. प्रेरणात्मिका बुद्धिः कथं भवति?
- ड. अद्य मानवः स्वबुद्धिबलेनैव जिगमिषति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. अथ का नाम बुद्धिः?
- ख. बुद्धिमान् मानवो किं प्रदर्शयति?
- ग. बुद्धिमत्ता: मानवाः केन पदेन किमर्थं च व्यपदिश्यन्ते?
- घ. बुद्धिः किं ज्ञापयति?
- ड. आधुनिकयुगस्य नूतनानि आविष्काराणि कानि निष्पादितानि?

3. सर्वमानस्थाने संज्ञाप्रयोगं कुरुत -

- क. सा हि ज्ञानात्मिका शक्तिविशेषा।
- ख. तस्याः भेदः कर्मानुबन्ध भवति।
- ग. ताः तावत् त्रिविधाः दृश्यन्ते।
- घ. तया एव प्रयोगेण बाहुभ्यामसाध्यमपि कार्यं सम्पादयति बुद्धिमान्।
- ड. तस्याः बलेनैव आधुनिके युगे मानवः चन्द्रलोकं जिगमिषति।

4. विलोमपदानि लिखत -

क. बुद्धिमान्	ख. जडमतिः
ग. सारभूतम्	घ. फलवती

5. अस्य अपठितगद्यांशस्य समुचितशीर्षकं लिखत।

7. छात्रावस्थाकालः जीवनस्य सर्वाधिकः मनोरमः कालः। छात्र जीवनं सर्वचिन्तारहितं भवति। नहि अस्मिन् काले अध्ययनात् काऽपि चिन्ता मनसि जायते। यावद् गृहाद् गत्वा पाठशालायां विद्यालये महाविद्यालये वा विद्या अधीयते। प्राचीनकाले पञ्चमवर्षदारभ्य पञ्चविंशतिवर्षं यावत् विद्यार्जनकाल इति निर्धारितः। अस्यामवस्थायां जाता मैत्री स्थिरा भवति। अत्र उच्चनीचयोः धनिकनिर्धनयोः वा भेदो न भवति। चिन्तारहितं सात्त्विकं निर्दोषमुत्साहमयं च छात्रजीवनं सर्वथा मनोरमं भवति।

उपर्युक्तं गद्यांशम् आश्रित्य अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

- क. विद्या कुत्र अधीयते?
 - ख. प्राचीनकाले विद्यार्जनकालः कः इति निर्धारितः?
 - ग. कीदृशं छात्रजीवनं मनोरमं भवति?
 - घ. जीवनस्य सर्वाधिकमनोरमकालः कः?
 - ड. अस्य गद्यांशस्य शीर्षकं लिखत?
8. कुटिलाः जनाः स्वभावेन परेषाम् अहितम् इच्छन्ति। तेषां शक्तिः परेषां पीडनाय, बुद्धिः च परेषां वञ्चनाय भवति। तेषां मनसि अन्यत्, वचसि अन्यत्, कर्माणि च अन्यत् भवति। शान्तिवचनानि तान् सन्मार्गे आनेतुं न प्रभवन्ति। शुनःपुच्छः प्रयत्नेनापि कुटिलतां न त्यजति। दुग्धं पीत्वा अपि सर्पाः विषं न त्यजन्ति। कुटिलाः कुटिलतया एव सन्मार्गम् आश्रयन्ति।

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- क. कीदृशाः जनाः कुटिलतया एव सन्मार्गम् आश्रयन्ति?
- ख. कुटिलानां शक्तिः किमर्थं भवति?
- ग. के दुग्धं पीत्वा अपि विषं न त्यजन्ति?
- घ. कीदृशानि वचनानि कुटिलान् सन्मार्गे आनेतुं न प्रभवन्ति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. दुष्टानां शक्तिः बुद्धिश्च किमर्थं भवतः?
- ख. कुटिलाः जनाः किम् इच्छन्ति?

3. निर्देशानुसारम् उत्तरं लिखत -

- क. ‘हितम्’ इत्यस्य पदस्य विपर्ययरूपे कः शब्दः अनुच्छेदे प्रयुक्तः?
- ख. अन्तिमे वाक्ये ‘आश्रयन्ति’ पदस्य कः कर्ता अनुच्छेदे प्रयुक्तः?
- ग. अनुच्छेदात् ‘क्त्वा’ प्रत्यययुक्तम् एकं पदं चित्वा लिखत?

4. उपरिलिखितस्य गद्यांशस्य उचितशीर्षकं लिखत।

* * * *

पत्रलेखनम्

पत्रं द्विधा भवति-

1. औपचारिकं पत्रम्, 2. अनौपचारिकं पत्रम् (व्यवहारिकपत्रम्)।

औपचारिकरूपेण लिखितानि पत्राणि औपचारिकपत्राणि इत्युच्यते। सर्वाणि शासकीयपत्राणि विद्यालय-महाविद्यालय-पुस्तकप्रकाशन-आपणादिषु व्यवहारनिमित्तं लिखितानि पत्राणि च औपचारिकपत्राणि भवन्ति।

मातरं, पितरं, भ्रातरं, मित्रं, गुरुं प्रति लिखितानि पत्राणि अनौपचारिकानि व्यावहारिकानि वा पत्राणि भवन्ति।

व्यावहारिकपत्रलेखनविधे: सारणी

क्र. क्र:	कं प्रति, कथम्	आरम्भे	अन्ते
1. पुत्रः	पितरं/मातरं प्रति (चरणारविन्देषु सादरं प्रणामः/ सादरं प्रणामः)	क. पूज्यपाद पितः! ख. आदरणीयाः पितृपादाः! ग. पूज्यपाद पितृमहोदय! घ. पूज्यपादाः पितृमहोदयाः!	क. भवदाज्ञाकारी पुत्रः ख. भक्तः/विनीतः बालः ग. भवदीयः प्रियसुतः घ. भवत्प्रियसूनुः
2. पिता	पुत्रं प्रति (शुभाशीर्वादः)	प्रियपुत्र मनीष/चिरञ्जीव!	त्वदीयः शुभचिन्तकः
3. मित्रं	मित्रं प्रति	क. प्रियमित्र महेश! ख. प्रिय वयस्य/वयस्या नरेश/श्रुति! ग. प्रिय सुहृद् नारायण!	क. भवदीयं मित्रम् ख. तवस्त्वाधमित्रम् ग. भवद्बन्धुः घ. तव स्नेही
4. ज्येष्ठभ्राता	कनिष्ठभ्रातरं प्रति (शुभाशीर्वादः/प्रसीदतु)	क. प्रिय रवि! ख. प्रियभातृवर आशीष!	क. तव भ्राता ख. त्वदीयभ्राता
5. कनिष्ठभ्राता	ज्येष्ठ भ्रातरं प्रति (सादरं नमस्कारः)	क. आदरणीयभ्रातृपाद! ख. आदरणीय भ्रातः!	क. भवदीयो भ्राता ख. भवदाज्ञाकारी
6. भगिनी	ज्येष्ठभ्रातरं प्रति (नमस्कारः)	आदरणीय भ्रातः!	भवदीया भगिनी
7. भगिनी	कनिष्ठभ्रातरं प्रति (शुभाशीर्वादः)	क. प्रियभ्रातः!	क. त्वदीया भगिनी
8. भ्राता	कनिष्ठभगिनीं प्रति (शुभाशीर्वादः)	क. प्रियभगिनि!	क. तव प्रियभ्राता ख. त्वदीयः प्रियभ्राता

पत्रलेखनस्य विषये ध्यातव्या: बिन्दवः

- पत्रलेखने भाषा सरला भवेत्।
- स्पष्टभावाः भवेयुः।
- पत्रम् उद्देश्यपूर्ण भवेत्।
- पत्रलेखने दक्षिणभागे स्थानदिनाङ्कौ भवेताम्।
- वामभागे तु सम्बोधनं तदनन्तरं यं प्रति पत्रं तस्य स्थानसङ्केतः लेखनीयः।
- व्यावहारिकपत्रलेखने कः कं प्रति कथं सम्बोधयेत् इति विचारणीयम्।

व्यावहारिकपत्रम्

पितरं प्रति पत्रम्

पूज्यपितृचरणयोः
सादरं प्रणामामि

भोपालस्थस्य
लालघाटीसंस्कृतविद्यालयछात्रावासतः
दिनाङ्कः 30-11-08

अत्र कुशलं तत्रास्तु। सविनयं निवेद्यते यद् अग्रिममासस्य पञ्चमदिनाङ्कात् आरभ्य अस्माकं विद्यालये पञ्चदिवसस्यावकाशः जातः। अस्माकं विद्यालयस्य छात्राः पर्यटनार्थं पचमढीस्थलं गन्तुम् अभिलषन्ति। तैः सह भ्रमणार्थं ममापि रुचिः वर्तते। अस्माकं वरिष्ठाध्यापकः अस्माभिः सह गमिष्यति। व्ययस्य अर्धभागः तु विद्यालय एव वक्ष्यति। प्रतिच्छात्रं त्रिशतं रूप्यकाणि देयानि। आशासे यद् भवान् महाम् अनुमतिं दत्त्वा रूप्यकाणि च धनादेशद्वारा प्रेष्य ममोत्साहवृद्धिं करिष्यति।

भवदीयः विनीतः पुत्रः
राहुलः

आमन्त्रण-पत्रम्

प्रियमित्र प्रदीप,
सप्रेम नमस्ते।

विदिशा-अरिहन्तविहारतः
दिनाङ्कः - 25-03-08

अत्र कुशलं तत्रास्तु। भवतः पत्रं समासाद्य मम चेतः अतीव हर्षम् अनुभवति। एतद् ज्ञात्वा भवान् प्रसन्नः भविष्यति यत् मम गृहे अप्रैलमासस्य द्वादशदिनाङ्के भगिन्याः/भ्रातुः पाणिग्रहणसंस्कारः भविष्यति। भवान् सपरिवारम् अस्मिन् पुनीतावसरे समागत्य शुभाशीर्वादप्रदानेन वरवधूयुगलम् अनुग्रहिष्यति, इत्याशासे।

भवतः मित्रम्
सन्दीपः

साधुवाद-पत्रम्

प्रियवयस्या श्रुतिः!
सख्नेहं नमस्ते।

वत्सलाविहारखण्डवातः
दिनाङ्कः - 30-06-08

अत्र शं तत्रापि भवतु। अद्य समाचारपत्रे भवत्याः परीक्षापरिणामः मया पठितः। एतद् ज्ञात्वा अहम् अतीवं हर्षम् अनुभवामि यत् भवती द्वादशयां कक्षायाम् उत्तीर्णा सती समस्तेषु मण्डलेषु प्रथमं स्थानं प्राप्नोत्। मम सर्वे परिजनाः मित्राणि च इदम् अवगत्य प्रसन्नाः अभवन्। सर्वे भवत्यै साधुवादान् वितरन्ति। शेषम् अन्यत् कुशलम्। स्वपित्रोः कृते मम हार्दिकी प्रणतिः कथनीया। सद्यः एव पत्रोत्तरं प्रेषणीयम्।

भवत्याः सखी
समीक्षा

मित्रं प्रति पत्रम्

प्रियसखे अनुराग !
सप्तेम नमस्ते ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु । चिराद् भवतः पत्रं मया नैव प्राप्तम् । मम अध्ययनं सम्प्रति सम्यक्तया प्रचलति । प्रातः पञ्चवादनतः रात्रौ नववादनपर्यन्तं मम दिनचर्या अतीव सुदृढा व्यवस्थिता च वर्तते । प्रतिदिनं गृहे एव सप्तषट्ठात्मकं स्वाध्यायं करोमि ।

आशासे अस्मिन् वर्षे अहं मण्डलपरीक्षायां प्रथमस्थानं प्राप्तुं शक्नोमि । भवतः अध्ययनस्य विषये स्वकीयां दिनचर्या शीघ्रमेव पत्रोत्तरेण प्रेषयतु ।

गुरुजनानां कृते मम प्रणतिः कथनीया ।

श्योपुरतः:
दिनांकः: 29-11-07

भवतः सखा
गोविन्दः

पितरं प्रति पत्रम्

श्रीमतः पितृवर्यस्य
चरणेषु सादरं प्रणतिः ।

कुशलमत्र तत्रास्तु । मया अद्य भवदीयं कृपापत्रं प्राप्तम् । अखिलं च वृत्तं ज्ञातम् । सम्प्रति मम वार्षिकी परीक्षा भवति । अहम् अध्ययने सम्यक्तया दत्तचितः अस्मि ।

आशासे वार्षिकपरीक्षायां प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णो भविष्यामि । परीक्षायाः अनन्तरं शीघ्रम् एवं गृहं प्रति प्रस्थास्ये । पूज्यायाः मातुः चरणयोः मम प्रणतिः निवेदनीया ।

गवालियरस्थगुरुकुलछात्रावासतः
दिनांकः - 29-02-08

भवदाज्ञाकारी पुत्रः
अक्षतः

भ्रात्रे पत्रम्

प्रिय अनुज निखिल !
शुभाशीर्वादः ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु । त्वं घाण्मासिकपरीक्षायां सर्वप्रथमस्थानं प्राप्नोत् इति विज्ञाय परमप्रीतोऽस्मि । वार्षिकपरीक्षायाम् अपि भवान् एतद् स्थानं प्राप्स्यति इति मे दृढो विश्वासः । स्वाध्यायस्य विषये अधिकाधिकं समयं ददातु ।

अतएव सप्तषट्ठात्मकं प्रतिदिनं पाठाभ्यासं लेखनादिकं अवश्यमेव करोतु । अध्ययनस्य प्रगतिविषये पत्रं लिखतु ।

त्रिष्णुनगरहरदातः
दिनांकः - 29-01-08

भवतः अग्रजः
नवीनः

जन्मदिवसस्य आमन्त्रण-पत्रम्

मान्या:

नमो नमः

महता हर्षेण सूचयामः यत् मम पुत्रस्य देवदत्तस्य द्वादशः जन्मदिवसः 15-12-2007 दिनाङ्के रविवासरे समायोजितः अस्ति ।

कृपया अस्मिन् अवसरे अवश्यं समागत्य बालकाय स्वकीयं शुभाशिषं दत्त्वा कृतार्थ्यन्तु भवन्तः ।

स्थानम् - ज्योतिनगरम्, भौपालम्

समयः - सायं 6 वादनतः 8 वादनपर्यन्तम्

ब्रजनगर-शुजालपुरम्
दिनाङ्कः - 29-11-07

भवतः अग्रजः

नवीनः

भगिनीं प्रति पत्रम्

स्वेहमयि मधु !

सप्रेम नमस्ते ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु । अद्यैव तव पत्रं लब्धम् । अस्याम् अवस्थायामपि विद्यार्जने तव अरुचिं ज्ञात्वा अतीव दुःखं जातम् । विद्याध्ययने यत् कष्टं भवति तत् त्वया बहु मन्यते । त्वं विस्मरसि यत् जीवने सफलतां प्राप्तुं विद्यायाः आवश्यकता भवति । अपठितस्य जनस्य भाग्ये शीरीरिकश्रमः एव तिष्ठति । आधुनिकसमाजे अपठितः गौरवास्पदं लब्धुं नार्हति । अविद्वान् विद्वासम् अनुगच्छति । अतः भवत्या अध्ययनविषये कदापि उपेक्षा न करणीया । इति मे परामर्शः ।

भवदीयः भ्राता

नीरजः

निबन्ध-रचनाकौशलम्

निबन्धस्य परिभाषा -

कमपि विषयमवलम्ब्य स्वकीयविचारान् भावान् वा सुन्दर-सुबोध-सुगठित-क्रमबद्धस्वरूपेण भाषायां लेखनमेव निबन्धः कथ्यते।

निबन्धस्य भेदाः -

निबन्धस्य चत्वारः भेदाः भवन्ति-

1. वर्णनात्मकनिबन्धः
2. विवरणात्मकनिबन्धः
3. विचारात्मकनिबन्धः
4. भावात्मकनिबन्धश्चेति ।

1. **वर्णनात्मकनिबन्धः** - यस्मिन् निबन्धे वर्ण्यविषयस्य विस्तरेण वर्णनं भवति स वर्णनात्मक-निबन्धः कथ्यते। यथा- पशु-पक्षि-नदी-ग्राम-नगर-पर्वत-समुद्र-ऋग्नु-यात्रा पर्वादीनां विषयकनिबन्धाः।
2. **विवरणात्मकनिबन्धः** - यस्मिन् निबन्धे घटनानां वर्णनं भवति सः निबन्धः विवरणात्मकः भवति। यथा- प्राचीनकथा-युद्ध-ऐतिहासिकघटना-जीवनवृत्तादीनां विवरणविषयकनिबन्धाः च।
3. **विचारात्मकनिबन्धः** - यस्मिन् निबन्धे गुणदोषादि-हानिलाभादीनां विचारः भवति सः विचारात्मकनिबन्धः कथ्यते। यथा- आध्यात्मिक-राजनैतिक-सामाजिक-सत्य-अहिंसा-परोपकारादीनां विषयकनिबन्धाः।
4. **भावात्मकनिबन्धः** - हृदयगतभावनादिभिः निबन्धरचना भवति, सः भावात्मकनिबन्धः इत्यभिधीयते। यथा- दया-करुणा-शोकादिभावयुक्त रचना-विषयकनिबन्धाः।

निबन्धस्य अङ्गानि -

निबन्धस्य अधोलिखितानि अङ्गानि भवन्ति।

1. **प्रस्तावना अथवा भूमिका** - निबन्धस्य प्रारम्भे विषयस्य निर्देशः तस्य लक्षणं च प्रदर्शनीयम्। प्रस्तावना अथवा भूमिका च सङ्क्षेपेण भवेत्।
2. **विवेचनम्** - निबन्धस्य मध्यभागे विषयस्य विस्तृतविवेचनं भवति। विवेच्यवस्तूनां गुण-लाभ-हानि- उपयोगिता-अनुपयोगितादीनां समाहारः भवेत्।
3. **उपसंहारः** - निबन्धस्य अन्ते, निबन्धगतविषयस्य निष्कर्ष-निरूपणपुरस्सरम् उपसंहारः करणीयः।

वसन्तवर्णनम्

मासानां मार्गशीर्षोऽस्मि ऋतूनां कुसुमाकरः नूनमन्वर्थकमिदमृतुराज इति नाम वसन्तस्य। परिहरतिरामुग्रतां सकलललाटतपस्य जनय। स्वयमनुसरति नातिमृदुं नातितीक्षणञ्च पन्थानं यत एव किलायं सम्पादयितुं पश्यति आत्मने सर्वलोकप्रियताम्। तथाहि, स्थाने स्थाने कर्णमधुरोऽयमुजृम्भते निनादः पिककुलानाम्। सर्वतश्च समवकीर्यते मधुशीकरादेः सुगन्धिः कुसुमपरागः किंशुकाशोककुरबकमल्लिकार्पिंकारादिभिः महीरुहैः। किञ्चिदिव समाकुञ्जिता सुमनगुच्छैः शनैः शनैः च समाक्राम्यन्ती महीरुहस्याग्रशाखाम्, ससाध्वसवेपमानशरीरा असौ आननं घूर्णयति सजृम्भा लता मालती। विवृद्धराजदर्शनाभिलाषा मधुकरसमाक्रान्तशरीरा तनीयसीयं कप्रा कुन्दकलिका प्रकम्पते नितराम्। किं बहुना -

मन्दं मन्दं शिशिरकलितां संक्षिपन्ती निचोलीं तौषारीं तां प्रकृतिवनिता मोदसम्फुल्लचेताः।

सम्पश्यन्ती शशिनि मुकुरे रूपमन्तर्ललन्ती मन्दाक्रान्तामकृतपदवीं नैकपुष्पोपदृगाम॥

नूनमन्वर्थमेतन्मधुरिति नामास्य वसन्तमासस्य, योऽयं मदिरेव मादयति सचराचरमिदं जगत् सम्मूर्च्छयतीव चामुं सकलमति लोकमानन्दपारवश्येन सर्वत इव विसर्पयति मूर्तिभूतं चैतन्यम्। मन्ये भगवान् कालो वर्षति भिन्नभिन्नान् पदार्थान् जगत्याम् ऋतूनां भेदेनेति। तथाहि - अनवरतमसौ वर्षति ग्रीष्मे तीक्ष्णतरमातपम्, प्रावृष्टि जलधाराः, शरदि अच्छाच्छां कौमुदीम्, हेमन्ते हिमम्, शिशिरे शुष्कपत्राणि, वसन्ते चानन्तं सौन्दर्यम्। अतएव किलेत्यसौ चुकूज कविकुलपुस्कोकिलो मधुरं मधुरम् -

ह्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं

स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः।

सुखाः प्रदोषाः दिवसाश्च रम्याः

सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते॥

वसुधैव कुटुम्बकम्

त्यक्तव्यो ममकारस्त्यकुं यदि शक्यते सोऽयम्।

कर्तव्यो ममकारः किन्तु स सर्वत्र कर्तव्यः॥

सत्यमिदं ममकारः प्रभूतरमेव जनयेद् दुःखमिति। परन्तु नेदमित्यत्र विस्मर्तव्यं यदेते उदारचरिता आत्मीयताकारणेन दुःखेन दुःखित्वमिव सुखेन सुखित्वमपि लभेरन्। यतः स्वाभाविकमिदमेतेषां यत् यथा यथायं ममकारो वर्धते तथा तथा तद्विषयाणां प्रेयसेऽपि एते अनिशं प्रयतन्ते, तत्साकल्येन च विन्दन्ते अमन्दमानन्दम्। एतादृशां एव च विषयीकुर्वन्त्यात्मानम्।

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः।

इत्यादि सूक्तीनाम्। अतएवेत्थमुच्यते उदारचरितानाम् इति। स्वार्थलिप्साशून्यां परोपकृतिदीक्षां नितरां संवर्धयन्तीयं विस्तृतविषया ममकृतिः। यथाहि कतक-रजोऽन्तराविले पयसि प्रक्षिप्तं रजो विनाशयति, स्वयश्च विनश्यति, इत्यहो माहात्म्यम् उदारचारित्र्यस्य।

अथ किमिदमखिलं वाचामात्रेणोच्यते? बाढम्। तथाहि, अद्य खलु एकदेशीया देशान्तरस्थान् द्विषन्ति, एकप्रान्तीयाः प्रान्तान्तरस्थान्। एकभाषाभाषिणो भाषान्तरीयान्, एकपक्षीयाः पक्षान्तरीयान्, एककुलजा अन्यकुलजाश्वेति। परन्तु कथमेवैतावता वरुं शक्यते नैवोदारचरिताः सर्वथोपलक्ष्यन्त इति। कति वा नासन्न सन्ति वा उदारचरिताः ये किल सकलजनश्रेय एवात्मश्रेयस्तया भावयन्तः तदर्थमेव चाहर्निशं कृतोद्योगाः, तत एव महान्तमानन्दम् अनुभवन्, अनुभवन्ति च।

भारतीयं वैज्ञानिकं प्रगमनम्

वैज्ञानस्य शिल्पकलादीनां च साहाय्येन मनुष्यः संसारस्य महत्तममुपयोगं कर्तुं समर्थो भवति । वैज्ञानिकप्रगमने प्रथमम् आयुर्वेदविज्ञानं, कृषिविज्ञानं, गणितं, ज्योतिषादिनि विज्ञानानि विकासमापुः । सिन्धुसभ्यतायुगतः शून्यस्याविष्कारः तत्प्रयोगेण गुप्तयुगे दशमिकसङ्केतविधिना सङ्ख्यानाम् आविष्कारः कृतः । सेयं पद्धतिः जगति सर्वत्र प्रचरति । सातहिकवाराणां कल्पना सर्वप्रथमं भारतेऽभवदिति प्रज्ञानामाशयः ।

समस्तविज्ञानानां महाकल्प आयुर्वेदो वैदिकयुगे समुन्नत आसीत् । चरकसंहिताया विभाजनमष्टस्थानेषु (अध्यायेषु) कृतम् । औषध-पथ्य-वैद्यकर्तव्यदीनां वर्णनम्, ज्वर-रक्तस्राव-कुष्ठ-क्षयादीनां विवेचनम्, रोगाणां परीक्षणं तेषां कृते ओषधिविधानम्, शारीररचनाविज्ञानम्, इन्द्रियविकृतेः विवेचनम्, रोगाणां निदानम्, स्वास्थसंवर्धनम्, रोगनिवारणादिकं व्याख्याताम् ।

भरद्वाजेन रचिते वैमानिकशास्त्रे विमानरचनारीतिः वर्तते । गीताश्लोकः यन्त्रस्य परिचालनशक्तिं प्रमाणयति -

इश्वरः सर्वभूतानाम् हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

यदिदं विज्ञानप्रगमनवृत्तं संक्षिप्तमेव । अपराणि विज्ञानानि रसायनं, भौतिकविज्ञानं, वनस्पतिविज्ञानं प्राणिशास्त्रं, धातुशास्त्रं च यथा पुरा भारते विकसितानि न तथा यूरोपादिदेशेषु इति निश्चप्रचम् । भारतीय-विज्ञानस्य प्राचीनपरम्परा अधुना पुनर्गवेषणमर्हति ।

देश-भक्तिः

निखिले भुवने कोऽपि नरो नास्ति यः स्वमातृभूमिं स्वदेशं वा न प्रणमति । राष्ट्रियभावना एव सा भावनाया मानवं स्वदेशोन्नत्यर्थं प्रेरयति । स्वदेशाभिमानं स्वदेशगौरवं च प्राणेभ्योऽप्यधिकं मन्यते । प्राचीनकालात् एव देशभक्तिः मानवजीवने ओत-प्रोत वर्तते । ऋग्वेदे अलं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनाम् । अर्थवर्वेदे च पृथ्वीसूक्ते बहवो मन्त्राः देशभक्ति भावोपेताः प्रायन्ते । यथा - माता भूमि पुत्रोऽहं पृथिव्याः । रामायण-महाभारत पुराणदिषु स्वदेशगौरवं देशभक्तिश्च बहुधा कीर्त्यते । स्वदेशभक्तिः भावनयैव प्रेरिताः शतसो महात्मानः शूरा वीर्यश्च सर्वस्वं विहाय देशरक्षणार्थं प्रणान् त्यजन्ति ।

देशप्रेम देशभक्तिश्च जन्मिनो अनिवार्यं कर्तव्यम् । यत्र न जागर्ति देशभक्तिभावः स मानवः पशुसंकाशो गण्यते । देशभक्तिः मानवानां सर्वोकृष्टं कर्तव्यम् । यत्र न संचरति, न प्रवहति च देशभक्तिधारा तज्जीवनं शुष्क सरिता एव भवति । का नाम सा शक्तिर्या मातृभूमिहिताय सर्वस्वार्पणं प्रति प्रेरयति । देशभक्तिः एव सा शक्तिः या दीपशिखासु पतङ्गवद् आत्मोत्सर्गं शिक्षयति । स्वातन्त्रयम् अस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः इति महात्मनस्तिलकस्य वचनम् अद्यापि जीवनं प्रेरयति ।

भारत भूमिरस्माकं जननी । भारतस्य समृद्धिम् आकलय्यैव विदेशीयैः भारतं सुवर्णपक्षी इति प्रशस्यते स्म । आगस्त्य-बुद्ध-अशोक-प्रभृतिभिः विदेशेषु भारतीयं गौरवं भारतीया संस्कृतिः, वैदिकधर्मः भारतीया विचाराश्च प्रचारिताः । अतैव साधूच्यते -

धन्या भारतभूः प्रकामवसुधा धन्या च तत्संस्कृतिः ।

अनुशासनम्

अनुपूर्वात् शास् धातोल्युष्टि अनुशासनं सिद्धयति। शासनं विधिर्नियमो वा, तदनुकूलं आचरणं अनुशासनम् कथ्यते। जीवने अनुशासनस्य तादृशी आवश्यकता यथा शरीररक्षायै भोजनस्य बौद्धिकविकासाय ज्ञानस्य च। अनुशासनरहितं समग्रं मानवजीवनं निष्फलं निष्क्रियम् आरण्यकजीवनसदृशं च सम्पद्येत।

जीवनस्य उन्नत्यै जीवनसाफल्याय च अनुशासनम् अनिवार्यम्। शैशवाद् आरभ्य वृद्धित्वं यावद् अनुशासनम् आवश्यकम्। बाल्ये मातापित्रोः, विद्यालये गुरोः, गृहस्थजीवने पत्युः पत्न्या वा, वृत्तिस्थानेषु उच्चाधिकारिणाम् अनुशासनं पाल्यते। अश्वाः सुनियन्त्रिताः समरभूमौ विजयं प्रापयन्ति। सैनिका अनुशासनं पालयन्तः स्वसेनापतेः सङ्केतमात्रेण एकधा आचरन्ति। सेनासु यादृशं कठोरम् अनुशासनम्, तादृशमेव विजय - वैजयन्ती समासाद्यते। महात्मनो गान्धिनः अनुशासनं अनुसृत्यैव भारतं स्वातन्त्र्यं प्राप।

अनुशासनं सर्वविधसमुन्नतेर्मूलम्। अनुशासनमेव साधनां शिक्षयति। अनुशासनेन कवित्वम् ऋषित्वं ज्ञानित्वं, वैज्ञानिकत्वं च सिद्धयति। अनुशासनमूलकम् एव सङ्कीर्त-नृत्य-विविधकला-विशेषज्ञत्वम्।

विद्यार्थिनाम् जीवने अनुशासनस्य विशिष्टं स्थानं भवति। अत उच्चते - विद्यार्थी चेद् त्यजेत् सुखम्। अध्ययनकाले गुरुणामाज्ञापालनमनुशासनं कथ्यते। प्रातः काले उत्थाय दैनिककार्यसम्पादनं अनुशासनम्। अध्ययन समये एकाग्रचित्ततापि अनुशासनम्। अनुशासनप्रियो छात्रः सर्वदाप्रशंसापात्रं भवति। अनुशासन-बलेन सः सफलतां प्राप्नोति। अतः बाल्यकालात् एव छात्रैः अनुशासनस्य पालनं कर्तव्यम्।

भारतीया संस्कृतिः

लोकमङ्गलकारिणा, सकलभुवनजनधारिणी, ज्ञानलोकप्रचारिणी आचार सञ्चारिणी, सुखशान्तिदायिनी, विश्व बन्धुत्व विकासिनी चेति भारतीया संस्कृतिः। भारतीय संस्कृतेराधारो वेदः। वेदश्च प्राचीनतमः। इत्थं भारतीयसंस्कृतिरपि प्राचीनतमा। ऋग्वेदे कथितम् -

‘सा प्रथमा संस्कृतिविश्ववारा।’

सम् पूर्वकात् ‘कृ’ धातोः किन् प्रत्यये कृते सति संस्कृतिशब्दः सिद्धयति। साक्षात्कृतधर्मणां ऋषीणाम्, पुरातनाचार्याणां चिरन्तनमुनीनां च यो भूषितः परम्परागतः उत्तमः आचारः विचाराश्च, स एव संस्कृतिशब्देनोच्यते। एवमेव संस्कृतिशब्देन - मनसः आत्मनो वा संस्करणं परिष्करणं च इत्यपि अर्थो गृह्णते।

भारतीयसंस्कृतेः महत्वं सर्वथा अद्वितीयम् अक्षुण्णं च। भारतीयसंस्कृतिः आत्मसन्तुष्टा, अध्यात्मनिष्ठा, लोककल्याणभूयिष्ठा च अस्ति। अतः भारतीयासंस्कृतिः परम्परा समृद्धा अस्ति -

एतदेश प्रसूतस्य सकाशादग्र जन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥

चत्वारः पुरुषार्थः धर्मार्थकाममोक्षाः, चत्वारः आश्रमाः - ब्रह्मचर्य-गृहस्थवानप्रस्थ-संन्यासाश्च, चत्वारः वर्णाः ब्रह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रश्च, षोडश संस्काराः - मानवजीवनस्य अनुशासित-समयबद्ध-निर्वाहार्थम्, एकपत्नीव्रतः पतिव्रताधर्मश्च-आदर्शदाम्पत्यजीवनार्थम्, संयुक्तपरिवारः, सत्यं शिवं सुन्दरम् इति जीवनदर्शनं देवभक्तिः - मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव इति व्यवहारः नदीवृक्षादीनां देवरूपेण पूजनेन समादरः, स्त्रीसमादरः, सर्वजनहिताय चिन्तनम् - वसुधैव कुटुम्बकम् इति भावः - एते सर्वेऽपि भारतीया संस्कृतेः विशेषाः। एतानि तत्त्वानि भारतीयसंस्कृतेर्महत्तां, विशालता, श्रेष्ठतां सार्वभौमिकतां, सर्वग्रह्यतां च प्रमाणयन्ति।

भारते नारीणां प्रतिष्ठा

असारभूते संसारे सारभूता नितम्बिनी ।
इति सञ्चिन्त्य वै शम्भुरथाङ्गे पार्वतीं दधौ ॥

भारते प्रतिष्ठादृष्टया द्विविधा नार्यो विमर्शनीयाः । सम्बन्धविशेषयुक्ताः कुलाङ्गनाः तद्विज्ञानश्चेति । याः खलु कुलाङ्गनाः सन्ति, तासां मातृत्वं पूजनीयमेव । मातृत्वं नाम भारतीयविचारानुरूपं पूज्यतमं विद्यते । तथाहि -

“जननी जन्मभूभिश्च स्वर्गादपि गरीयसी”, “मातृदेवो भव”, इति महानुपदेशः प्रथते । मातुः पूजया सर्वे लाभाः सम्भाविताः । अथ किम् । नास्ति मातृसमो गुरुः । एतत्सर्वं मनुना श्लोकेनैकेन प्रतिपादितम् -

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीपयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

एताः कुलस्त्रियो विवाहात् प्राक् ज्ञान-विज्ञानविषयेषु सम्यक् शिक्षिता आसन् । वैदिक-संहितासु-ऋषिकाभिः रचितानि सूक्तानि सन्ति । यज्ञकर्मणि, धार्मिककार्ये च पत्नीनां साहचर्यम् अपेक्षितमासीत् ।

उपनिषत्सु मैत्रेयी, गार्गी, वाचक्रवी च प्रातःस्मरणीया विदुष्यो वर्णिताः ।

बहव्यः स्त्रियः आजीवनम् अविवाहिता एव कुमारश्रमणाः, कुमारप्रवजिताः, कुमाराध्यापिकाः कुमार-तापस्यः, कुमार-पण्डिताश्वासन् ।

परवर्तियुगे सुशिक्षितानां कवयित्रीणां काव्यरचना अद्यावधि प्राप्यते । भवभूतिः मालतीमाधवे कामन्दकीति ख्यातां बौद्धविदुषीं निर्वर्णयति, यस्याः समीपं राजानो मन्त्रिणश्च शिक्षितुं समागताः । राजशेखरस्तु स्त्री-शिक्षाप्रवृत्तिं निर्दर्शयन्नाह-पुरुषवद्योषितोऽपि कवयित्रो भवेयुः । संस्कारो ह्यामनि समवैति । न स्त्रीणां पौरुषं वा विभागमपेक्षते । शङ्करमण्डनमिश्रयोः वादे मिश्रस्य पत्नी निर्णायिका नियुक्तेति प्रथितमेव ।

दाम्पत्यस्य भारते सदैवादर्श आसीत् - एकपत्नीव्रतमिति । सीतारामयोर्दाम्पत्यमेव सदैवानुकरणीयमिति साहित्ये प्रतिपादितम् । न खलु भारतीया नारी वैदेशिकनारिवत् कामसाधिका अपितु -

कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा ।
धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षड्गुण्यवतीह दुर्लभा ॥

* * * * *

लाडो अभियान

“बच्चों का भविष्य दांव पर न लगाए,
उन्हें पढ़ने आगे बढ़ने का मौका दें”

“18 वर्ष से कम उम्र की बालिका व 21 वर्ष से कम उम्र के बालक का विवाह, कानूनन अपराध है। ऐसे विवाह में शामिल सभी व्यक्ति अपराधी की श्रेणी में आते हैं चाहे वह जनसामान्य हो, या विवाह में सेवा देने वाले सेवा प्रदाता, बाल विवाह में उपस्थित व सम्मिलित होने पर 2 वर्ष का कठोर कारावास या ₹ 1,00000/- (एक लाख) का जुर्माना या दोनों हो सकते हैं।

बाल विवाह की सूचना जिला कलेक्टर, आंगनवाड़ी केन्द्र, शिक्षक, पुलिस थाना, चाईल्ड लाईन 1098, हेल्प लाईन 1090, पत्रकार, पंच, सरपंच आदि को देकर बच्चों के भविष्य को सुरक्षित कर सकते हैं”

समग्र रखच्छता अभियान संदेश

1. खाना खाने के पहले हाथ धोएँ।
2. शौच के बाद साबुन से हाथों को अवश्य धोएँ।
3. शौच के लिए शौचालय में ही जाएँ।
4. घड़े में से पानी डंडी वाले लोटे से ही निकालें, पानी में उंगलियाँ नहीं डुबाना चाहिए।